

Bu kitab Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının maliyyə yardımı ilə nəşr edilmişdir.

Müəllif: tarix elmləri namizədi Məhərrəm Zülfüqarlı

Mündəricat

Ön söz

I Faciədən əvvəl kəndin vəziyyəti

II Qaradağlının işğalı

III Faciənin canlı şahidləri

Ön söz

Azərbaycanın çağdaş tarixinin dərinəndən öyrənilməmiş səhifələrindən biri də XX əsrin sonlarında yenidən qızıqdırılan Dağlıq Qarabağ münanaqişəsi zəminində azərbaycanlıların yaşadığı kənd və rayonlarda törədilən soyqırım hadisələridir.

Bu hadisələr zamanı çoxlu sayda yerli azərbaycan əhalisi erməni işğalçıları tərəfindən məhv edilməklə yanaşı, xeyli maddi – mədəniyyət abidələri də məhv edilmişdir. Münaqişə başlayandan 547 memarlıq abidəsi, o cümlədən 5 dünya, 393 ölkə və 149 yerli əhəmiyyətli memarlıq abidəsi, 205 arxeoloji abidə, 927 kitabxana, 808 klub müəssisəsi, 85 musiqi məktəbi, 12 monument, 22 muzey, 4 şəkil qalereyası, 10 mədəniyyət və istirahət parkı, 4 dövlət teatri və 2 konsert müəssisəsi dağıdılmış, beynəlxalq əhəmiyyətə malik 40 minə yaxın qiymətli və XI-XIX əsrlərin nadir muzey əşyaları, erməni təcavüzkarları tərəfindən qarət edilmişdir.(1) Dağlıq Qarabağ probleminin 1988 – 2010 – cu illər tarixşünaslığının tədqiqi göstərir ki, bu mövzuda çoxlu sayda kitab və məqalələr yazılıb. (2) Lakin bunların mütləq əksəriyyəti yalnız yerli oxucu üçün nəzərdə tutulduğundan bu nəşrlərdən beynəlxalq ictimaiyyət demək olar ki, xəbərsizdir.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1994-cü ildə qəbul etdiyi Xocalı soyqırımını günü haqqında qərarından sonra Xocalı faciəsi haqqında həqiqətlərin dünyaya çatdırılmasında bir sıra məqsədyönlü işlər görülmüşdür.

Xocalı faciəsi haqqında bir sıra kitab və məqalələr yazılıb (3), faciənin baş verdiyi dövrdə hətta müxtəlif xarici KİV - lərdə hadisə barədə məlumatlar yayılıb.(4)

Azərbaycanda Vətəndaş Cəmiyyətinin İnkişafına Yardım Assosiasiyası (AVCIYA) da Xocalı soyqırımının haqqında obyektiv məlumatların dünyaya çatdırılmasında bir sıra mühüm işlər həyata keçirib və 3 kitab nəşr edib.(5) Kitablarnın elektron variantı www.avciya.az saytına yerləşdirilib. Assosiasiya 2006 - cı ildə Xocalı soyqırımının beynəlxalq aləmdə tanınması tələbilə kütləvi imzatoqlama kampaniyasına başlayaraq bir milyon Azərbaycan vətəndaşının imzası toplanmış və “Xocalı soyqırımını (sənədlər, faktlarda və xarici mətbuatda)” adlı kitabı azərbaycan, ingilis, rus dillərində nəşr edib müxtəlif beynəlxalq qurumlara göndərib.

Xocalı faciəsi ilə əlaqədar informasiya blokadasını yarmaq sahəsində müəyyən işlər görülsə də, digər faciələr haqqında bunu etmək çox təəssüf hələ ki, mümkün olmayıb. Diqqətdən kənar qalmış və az öyrənilmiş belə faciələrdən biri Xocavənd rayonu Qaradağlı kəndində baş vermiş faciədir. Hətta Azərbaycan Respublikası Milli Məclisin rəsmi saytında (www.meclis.gov.az) - Münaqişələrin tarixi “Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü” başlıqlı yazının 1992 – ci ilə aid xronologiyasında da Qaradağlı faciəsi haqqında məlumat yoxdur. Fikrimizcə bunu əsas səbəbi Dağlıq Qarabağda erməni cinayətlərinin həddən artıq çox olması və bu cinayətlərin əksəriyyəti haqqında informasiya qıtlığının mövcudluğudur.

Çağdaş tarixdə dünyanın digər bölgələrində də Qaradağlı faciəsinə oxşar hadisələr baş verib və beynəlxalq ictimaiyyət bunlar barədə kifayət qədər məlumatlıdır. Məsələn, 1995-ci ilin iyulunda serb etnik millətçiləri tərəfindən Bosniyanın Srebrenitsa şəhərində 17-70 yaş arası olan 10 mindən artıq müsəlman əhalini kütləvi şəkildə qətlə yetirmiş, insanlar diri-diri kütləvi məzarlıqlarda basdırılmışdır. Bu dövrdə Bosniyanın 13 yaşayış məntəqəsində müsəlmanlara qarşı kütləvi qətləmlər həyata keçirilib. Bu hadisələrdə 200 mindən artıq günahsız insan qətlə yetirilib, minlərlə insan yaralanıb, 2 milyondan artıq adam qaçqına çevrilib. Bosniyanın 13 yaşayış məntəqəsində baş verən soyqırımdan, BMT, Avropa Parlamenti və digər beynəlxalq qurumlar heç olmasa birini, Srebrenitsa soyqırımını tanımasına baxmayaraq, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri çoxsaylı soyqırımlarla bağlı hələ ki, susmağa üstünlük verirlər.(6)

Qaradağlı faciəsinin canlı şahidləri bu faciəni Xocalı soyqırımını ilə müqayisə edilə biləcək faciə kimi qiymətləndirirlər. Bəziləri Qaradağlı faciəsinə ikinci Xocalı faciəsi adlandırırlar.

Dağlıq Qarabağda Xocavənd rayonunun Qaradağlı kəndi və azərbaycanlıların yaşadığı digər yaşayış məntəqələrində baş vermiş cinayətlər haqqında uzun müddət mövcud olmuş informasiya qıtlığının əsas səbəbləri fikrimizcə aşağıdakılardır:

- Hadisələrin baş verdiyi dövrdə Mockvadan idarə olunan yerli hakimiyyətin faciələri haqqında məlumatları ört- basdır etməyə, ictimaiyyətdən gizlətməyə çalışması;
- Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda siyasi sabitliyin pozulmasında maraqlı olan daxili və xarici qüvvələrin faciələrdən öz məqsədləri üçün istifadə etmək cəhdləri;
- SSRİ – nin dağılmasında maraqlı olan beynəlxalq qüvvələrin bu faciələrə biganə qalması;
- Faciələrin baş verdiyi ərazilərin dünyadan təcrid edilməsi, həmin ərazilərdən informasiya əldə etməyin olduqca çətin və təhlükəli olması;
- Cinayətkarların öz vəhşiliklərinin izini itirmək üçün müxtəlif qabaqlayıcı tədbirlər görməsi;
- Faciələrin baş verdiyi dövrdə Azərbaycanın haqq səsinin beynəlxalq qurumlar tərəfindən eşidilməməsi və ya onların Azərbaycanın haqq səsinə eşitmək istəməmələri və s.

Qaradağlı faciəsi haqqında informasiya qıtlığının olmasına baxmayaraq canlı şahidlərin verdiyi məlumatlar çağdaş tarixin bir sıra qaranlıq səhifələrinə işıq salınmasına kömək edir.

Qaradağlı faciəsi ilə bağlı tədqiqat işləri apararkən məlum olmuşdur ki, “Qaradağlı” adında Azərbaycanın 16 rayonlarında eyni adlı kənd mövcuddur. Konkret olaraq Azərbaycan Respublikasının Şəki, Xaçmaz, Gədəbəy, Salyan, Şuşa, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Kəlbəcər, Beyləqan, Tərtər, Goranboy, Kəngərli, Bərdə, Ağaç, Ucar rayonlarında, bundan başqa tarixi Azərbaycan ərazisi olan, hazırda Rusiya Federasiyasının Dağıstan MR tərkibindəki Dərbənd rayonda da əhalisi azərbaycanlılardan ibarət Qaradağlı kəndi var. Hətta Ermənistan SSR-in azərbaycanlılar yaşayan Qəmərli (Artaşat) rayonunda da Qaradağlı kəndi olub. Lakin sonradan kəndin adı dəyişdirilib. Cənubi Azərbaycanda Qaradağ vilayətinin olması, Xürrəmilərin əsas iqamətgahı olan Bəzz qalasının bu vilayətdə yerləşməsi, Azərbaycan xalqının qəhrəman oğlu, 1905 - 1911 – ci illər hərəkatının lideri, “Sərdari milli” adını almış Səttar xanın burada anadan olması və s. faktlar qaradağlıların tarixən qəhrəman və mərd insanlar olduğunu sübut edir. (7) Bundan başqa Xocavənd atlılarının I və II Rus – İran müharibəsində rus işğalçılarına qarşı göstərdiyi qəhrəmanlıqlar haqqında hətta xarici tarixçilərin kitablarında (8) geniş məlumatlar verməsi bu torpaqda yaşayan əhalinin vətən uğrunda canından keçməyə hazır olan mərd insanlar olduğunu göstərir.

Şuşa, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Kəlbəcər rayonlarının Qaradağlı kəndlərinin də işğal altında olduğunu və faciələr yaşadığını nəzərə alsaq, deməli tədqiq olunan problemi digərləri ilə qarışdırmamasına ciddi ehtiyac var. Cənubi və Qafqaz ərazisində, həmçinin Cənubi Azərbaycan ərazisində Qaradağlı adlı kəndlər çox olsa da çağdaş tarixdə Xocavəndin Qaradağlı kəndi, başına gətirilən faciələrin, dəhşətlərin miqyasına görə digərlərindən fərqlənir.

Milli Təhlükəsizlik, Daxili İşlər nazirlikləri və Respublika Prokurorluğunun birgə istintaq-əməliyyat qrupunda Xocalı, Qaradağlı, Meşəli, Bağanıs Ayrım və digər Azərbaycan kəndlərində ermənilərin törətdikləri cinayətlərlə bağlı 286 nəfərin insanlıq əleyhinə cinayətlərdə günahkar bilinərək, təqsirləndirilən şəxs qismində məsuliyyətə cəlb olunması üçün qərar qəbul edilib. Əməliyyat-istintaq qrupunda Qaradağlı soyqırımını ilə bağlı 6 nəfər barəsində məsuliyyətə cəlb etmə qərarı verilib. Bundan başqa Qaradağlı soyqırımını ilə bağlı kifayət qədər şübhəli şəxs müəyyən olunub. Onların təqsirləndirilən şəxs qismində istintaqa cəlb olunması istiqamətində işlər davam etdirilir.(9)

Qaradağlı faciəsi ilə bağlı yuxarıda qeyd olunan faktlar erməni vəhşiliklərinin çox az hissəsinin əhatə edir. Canlı şahidlərin gözləri ilə gördükləri, ermənilər tərəfindən kənd sakinlərinin diri - diri silos quyularında basdırılması və s. kimi dəhşətli faktlardan əksəriyyətin xəbəri yoxdur.

Xocavənd rayonunun Qaradağlı kəndinin faciəsinə aid son illər bir sıra kitab və məqalələrin nəşr olunması müsbət haldır.(10) Lakin bu işlərin daha da genişləndirməsinə, ictimaiyyətdən gizli qalan yeni - yeni faktları üzə çıxarılmasına və toplanmış materialları azərbaycan dili ilə yanaşı, dünya xalqlarının dillərində nəşr edib yayılmasına ciddi ehtiyac var.

I Fəciədən əvvəl Qaradağlının vəziyyəti

Qaradağlı kəndi Xankəndi və Xocavənd (Martuni) şəhərlərini birləşdirən asfalt yolun üstündə, 14 erməni kəndinin əhatəsində yerləşmiş və 800 evdən ibarət olan böyük bir azərbaycan kəndi idi. Sovet hakimiyyəti dövründə kəndin qonşuluğundakı Vərəndəpi, Bəhrəmli və Xanlıq adlı azərbaycan kəndlərinin əhalisi köçməyə məcbur edilmiş, onların torpaq sahələri isə erməni kəndlərinə verilmişdi.

Çar Rusiyası dövründə və sovet hakimiyyəti illərində ermənilər Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı əhalisinə, o cümlədən Qaradağlı sakinlərinə qarşı müxtəlif təxribatlar törətmişdilər. Belə bir təxribat 1967-ci ildə olmuşdur. Həmin ildə milli münaqişə yaratmaq üçün ermənilər üç nəfər azərbaycanlıya, əslən Qaradağlıdan olan şəxslərə böhtan ataraq onları həbs etdirmişlər. Onlar məhkəmədə bəraət almalarına baxmayaraq erməni quldurları günün günorta çağı Xankəndində, sovet əsgərlərinin gözü qarşısında həmin günahsız insanların üstlərinə benzin töküüb yandırmışlar.

Sovet dövründə Qaradağlı kəndi bir müddət ermənilər yaşayan Qağarza və Baravat kəndləri ilə eyni bir kolxozda birləşdirilmişdi. Kolxozun bütün rəhbər işçiləri ermənilərdən təyin edilirdi. Ermənilər daima Qaradağlıların hüquğunu tapdalayıb, kəndin rəhbərliyinə yaxın buraxmır, əmək haqlarını mənimsəyirdilər. 1971-ci ildə Qaradağlılar hökumət qarşısında erməni kəndlərindən ayrılmaq, müstəqil kolxoz yaratmaq məsələsini qoyaraq məqsədlərinə nail olmuşdular. Həmin ildən Qaradağlı camaatı ayrılaraq Nərimanov adına kolxoz təsərrüfatında birləşmişlər. Ayrılma zamanı Xocavənd rayonunun erməni rəhbərləri əvvəlki kolxozun ümumi əmlakından Qaradağlıya heç bir pay verməmişlər. Hətta Qaradağlılara dədə-baba torpaq sahələrindən istifadəyə belə imkan verilmirdi. Nəhayət gərgin mübarizə nəticəsində onlar müəyyən qədər əmlak payı, o cümlədən Nərgiz Təpə deyilən yerdən 100 hektar əkinə yararlı torpaq sahəsi ala bildilər. Bu sahə kənddən 30 kilometr aralı olsa da kolxozun inkişafında mühüm rol oynamışdı.

Müstəqil fəaliyyətinin beşinci ilində Nərimanov adına kolxoz Xocavənd (Martuni) rayonunda ən qabaqcıl təsərrüfatlardan birinə çevrilmişdi.

Xocavənddə 1988-ci ilin fevral ayının 12-də keçirilən iclasda həmişə olduğundan fərqli olaraq iclasın ancaq erməni dilində aparılması, azərbaycan dilində danışmağa imkan verilməməsi, iclasdan sonra ermənilərin azərbaycanlılara qarşı təhqiramiz fikirlər səsləndirməsi, əllərində Azərbaycan dövləti əleyhinə şüarlar tutmaları, səhəri günü Xankəndində keçirilmiş fəallar yığıncağında da ermənilərin eyni hərəkətlər etməsi Qarabağın bütün azərbaycanlı əhalisini, o cümlədən Qaradağlıları da narahat etməyə başlamışdı. Bundan sonra Xankəndində və Qarabağın ermənilər yaşayan bütün şəhər və kəndlərində millətçi nümayişlər və mitinqlər başlandı.

Bundan dərhal sonra bir qrup Qaradağlı kəndinin sakini Ağdama gedərək rayon rəhbəriyinə erməni təxribatları haqqında Bakıya məlumat verilməsini və ciddi tədbir görülməsini tələb etmişdilər. Onlar həmçinin erməni təxribatları haqqında Respublika və SSRİ rəhbərlərinin ünvanına yazılı müraciətlər də göndərmişdilər. Rəhbərlik təxribatların qarşısını almaq əvəzinə Qaradağlıların şikayət məktublarını tədbir görmək üçün vilayətin erməni rəhbərlərinə göndərirdilər ki, bu da onların vəziyyətini daha da ağırlaşdırırdı. Respublika rəhbərliyi tərəfindən Qarabağın digər azərbaycanlı əhalisi kimi taleyin hökmünə buraxılan Qaradağlılar özləri acınacaqlı vəziyyətdən çıxış yolunu axtarmağa məcbur olmuşdular. Kəndin nüfuzlu şəxslərindən, rayonun Tədarük İdarəsinin rəisi Məzahir Ağalov, Xocavənd (Martuni) rayonu İcra hakimiyyətində işləyən yeganə azərbaycanlı Nüsrət Əzizov, kənd məktəbinin direktoru Nəbil Zeynalov, Cahid Məmmədov, Soltan Bayramov Qaradağlı erməni təxribatlarından qorumaq üçün bəzi tədbirlər görməyə başlamışlar.

Kəndin belə ağır vəziyyətində əslən Qaradağlı, Rusiya ordusunda zabit kimi xidmət edən, baş leytenant Ədalət Məmmədov 1988-ci il mart ayında həmkəndlilərinin müraciətinə cavab olaraq öz doğma kəndinə qayıtdı. Kəndin müdafiəsinin təşkilində Ədalət Məmmədova kənd məktəbində hərbi hazırlıq müəllimi, ehtiyatda olan zabit Telman Tağıyev, Məmməd Məmmədov, Məhəmmədəli Bayramov və digər vətənpərvər oğullar yaxından kömək etmişdilər. Qaradağlıda AXC özəyinin sədri Ağalar Məmmədovun könüllü müdafiə dəstəsinin yaradılmasında mühüm rolu olmuşdur. Onun təşkil etdiyi özünümüdafiə dəstəsinin Ədalət Məmmədovun sərəncamına keçməsi kənddə müdafiə batalyonunun yaradılmasına yaxından kömək etdi. Kəndin könüllüləri hərbi hazırlıqlara başlasalar da, kəndi müdafiə etmək üçün silahın olmaması ciddi çətinliklər yaradırdı. Dağlıq Qarabağda erməni təxribatları başladıqdan sonra 1988 – 1989 – cu illərdə rəsmi strukturlar Qaradağlı kəndində üç dəfə silahsızlaşdırma əməliyyatı keçirmiş, əhalidə olan adi ov silahlarını belə tamamilə müsadirə edilmişdir. Vəziyyətdən çıxmaq üçün Qaradağlılar ətraf rayonlarda yaşayan dostlarına, tanışlarına müraciət etmiş, onlar da müəyyən qədər ov tüfəngi taparaq Qaradağlının müdafiəçilərinə göndərmişlər.

Münaqişə başlandıqdan bir neçə ay sonra Azərbaycan rəhbərliyi gec də olsa Qaradağlının problemləri ilə maraqlanmağa başladı. O zaman Qaradağlının ətraf erməni kəndləri və rayon mərkəzi ilə əlaqəsi kəsilmiş, işləyənlər işdən qovulmuşdular. Problemi həll etmək üçün kənddə çörək sexi, maqazalar, yeməxanalar fəaliyyətə başladı. Qaradağlıda Bakı şəhəri 1 saylı tikiş fabrikinin və Gəncə Xalça Zavodunun sexləri, Bakı soyuducular zavodunun filialı açıldı. Bundan başqa məktəb, uşaq bağçası, kitabxana, mədəniyyət evi və xəstəxana binalarının inşasına başlanıldı. Gənc ailələrə ayrılmış həyətyanı torpaq sahələrində 60-a qədər yeni evlər tikildi. Bundan başqa Qaradağlının müdafiəsi ilə bağlı da müəyyən işlər görüldü. Azərbaycan SSR Daxili

İşlər Naziri 30 nəfər Qaradağlı gəncini milis işçisi kimi işə qəbul edərək kəndin müdafiəsinə göndərməsi, Ağdamdan polis işçilərinin növbə ilə Qaradağlıya ezam edilməsi kəndin müdafiə gücünü bir qədər artırmışdı.

1989-cu ilin ortalarından başlayaraq ermənilərin Qaradağlı kəndinə qarşı təxribatları getdikcə daha da gücləndi. Həmin il oktyabr ayının 12-də bir dəstə erməni qulduru kəndin yaxınlığındakı mal fermasına basqın edərək mal-qaranı ələ keçirmiş, ferma binasına və ot tayalarını yandırmışlar. Kəndin müdafiəçilərindən Ədalət Məmmədov, Faiq Tağıyev, Qərib Mustafayev, Nazim Vəliyev özünü hadisə yerinə yetirərək çətinliklə də olsa quldurları geri oturma bilməmişlər.

1989 – cu ilin dekabrında kənd əhalisini vahiməyə salmaq və onları qaçmağa məcbur etmək üçün ermənilər hər axşam yanacaq dolu alovlanan çəlləkləri ətraf dağlardan aşağı buraxmağa başlamışdılar. Müdafiəçilərin gördükləri tədbirlər nəticəsində ermənilərin bu vəhşiliklərinin də qarşısı alındı.

1990 – cı il yanvarın 15-də 20 nəfərə qədər silahlı erməni Qaradağlıya yaxınlaşıb kəndin kənarındakı evləri atəşə tutmuşlar. Özünü hadisə yerinə çatdıran müdafiəçilər ilk açıq silahlı döyüşə girirərək düşməni geri oturtmuşdular. Erməni quldurları 10 aprel 1990 – cı il tarixdə yenidən kənddə hücum etmişdilər. Atışma zamanı kənd sakini İlqar Əliyev ağır yaralanmışdı.

1990-cı il noyabr ayının 24-də saat 17- 00 radələrində Qaradağlıdan Ağdama gələn aparıcı maşın karvanı, kəndin 5 kilometrliyində rus hərbi paltarı geymiş erməni quldurlarının təcavüzünə məruz qalmış, həmin hadisədə 3 nəfər qaradağlı həlak olmuşdu. Quldurlar hadisə yerini mühasirəyə alaraq meyidləri aparmağa gələnləri irəli buraxmır, prezident Ayaz Mütəllibovun gəlməsini tələb edirdilər. İki saatdan sonra, çətinliklə də olsa camaat meyidləri erməni quldurlarının əlindən ala bilməmişdi.

Bu hadisədən sonra Qaradağlı müdafiəçiləri kəndin ətrafında güclü müdafiə postları, istehkamlar və səngərlər qurmaq qərarına gəldilər. Kəndin ətrafında 5 post yaradılıb etibarlı müdafiə qurğuları ilə təhçiz olundu.

Xankəndindən gələn yolu üstündə üç post qurulmuşdu. Xocavənd rayonu istiqamətində, kəndin girişində yaradılmış post əhəmiyyətinə görə birinci post hesab olunurdu. Bu postun keşikçilərlə təmin olunmasını məktəb direktoru Nəbil Zeynalov öz üzərinə götürmüşdü. Orada əsasən Nəbil müəllimin şagirdləri olmuş gənclər və məktəblilər keşik çəkirdilər.

Asfalt yoldan azca aralı kolxoz idarəsinin yaxınlığında qurulmuş post ikinci hesab olunurdu. Mirzəli və Zahir bu postun məsuliyyətini daşıyırdılar.

Kəndin çıxışında asfalt yolun üstündə qurulmuş 3-cü postda Nazim, Qərib, Telman, Vidadi və başqaları dayanırdılar.

Kəndxurə istiqamətində qurulmuş 4-cü post da mühüm postlardan biri idi. Kənddə olan basqınların əksəriyyəti bu istiqamətdən olurdu. Burada Faiq, Rabil, Xudayat və onların dostları keşik çəkirdilər. Nəhayət, 5-ci post kəndin ortasında keçən Xonaşen çayının üstündə, Zinki dərəsinin qarşısında yaradılmışdı. Zinki postunun qorunması Məmməd, Şamil, Əlqəm və Ələddin kimi cəsur oğullarına tapşırılmışdı. 1990-cı ilin noyabr ayından başlayaraq bütün postlarda fasiləsiz olaraq silahlı müdafiəçilər keşikdə dayanırdılar.

1991-ci ilin əvvəllərində baş vermiş faciə vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Yanvarın 10-da kəndin nüfuzlu şəxslərindən olan Sultan Bayramov erməni quldurlarına qarşı birgə mübarizə tədbirləri hazırlamaq üçün qonşu Əmrallar kəndinə getmişdi. Sultan Qaradağlıya qayıdanda kəndə çatmamış birinci postdan 4 kilometr məsafədə onun mindiyi “UAZ-469” markalı 53-55 AQT dövlət nişanlı minik maşını ermənilər tərəfindən qəfil atəşə tutulur. Maşının sürücüsü Kərəm Tağıyev maşını sürüb kəndə çatdırsa da Sultan Bayramovun həyatını xilas etmək mümkün olmur. O, iki saatdan sonra aldığı yaralardan dünyasını dəyişir.

Sultanın dəfn günü Laçın-Şuşa yolunda jurnalist Salatın Əsgərovanın ermənilər tərəfindən öldürülməsi xəbəri kəndə yayıldı. Bu xəbərdən hiddətlənən dinc əhali erməni quldurlarının vəhşiliyinə etiraz üçün onların yaşadıkları kəndlərə doğru yürüşə çıxdılar. Lakin kəndin müdafiəçilərindən bir qrupu qabağa çıxaraq əhalini boş əllə erməni quldurlarının üstünə getməyin mənasız olduğunu bildirərək, onları dayandırmağa müvəffəq oldular.

Bu faciəli hadisədən sonra qaradağlılar erməni təxribatlarının qarşısını almaq üçün əməliyyat planı hazırladılar. Əməliyyata Ədalət Məmmədov rəhbərlik edirdi. Əməliyyat qrupuna - İlqar Hüseynov, Elmidar Bayramov, Telman Tağıyev, Eldar Dadaşov, Rafiq Quliyev, Qərib Mustafayev, Məmməd Məmmədov və Məmməd Mustafayev daxil idi. Onlar iki dəstəyə ayrılıb Xankəndi-Xocavənd yolunu həm girişdən, həm də çıxışdan nəzarətə aldılar. Kəndin müdafiəçiləri tərəfindən Xankəndindən Xocavəndə tələsən, içində 6 erməni qulduru olduğu “UAZ” markalı maşın ələ keçirilərək, məhv edildi. Beləliklə də, Sultan Bayramovun, Salatın Əsgərovanın və digər şəhidlərin qisası qudurlardan alındı. Ermənilər ancaq üç gündən sonra rus hərbiçilərinin müşayiəti ilə gəlib meyidlərini meşədən apardılar. Bundan sonra Xankəndi - Xocavənd yolunda ermənilərin hərəkəti dayandı. Bu qisas əməliyyatında Qaradağlı müdafiəçiləri altı ədəd xarici avtomat, bir ədəd ov tüfəngi və xeyli patron ələ keçirdilər.

1991 – ci il martın 9-da erməni quldurları kəndin yaxınlığındakı mal fermasına qəfildən silahlı basqın edib iki nəfəri qətlə yetirdilər. Həmin il, iyun ayının 28-də isə gecə saat bir radələrində Qaradağlı kəndi ermənilər tərəfindən toplardan, pulemyotlardan və avtomatlardan şiddətli atəşə tutuldu. Kəndin bir neçə evini

alov бүürüdü, bir neçəsi isə mərmə zərbəsindən dağıldı. Qadınlar, qocalar və uşaqlar düşmən atəşindən qorunmaq üçün zirzəmilərə sığınmağa məcbur oldular.

Həmin gecə ən böyük faciə kəndin 5 kilometrliyində Vərəndəli sahəsində yerləşən fermada baş vermişdi. Quldurlar kəndi atəşə tutmaqla yanaşı eyni zamanda fermadakı evlərə soxularaq altı nəfər günahsız ferma işçisini də güllələmiş və izi itirmək üçün onları yanan evlərdən birinin içinə atmışdılar. Bundan sonra onlar kənara çəkilərək ferma tam yanana qədər oranı atəş altında saxlamışlar.

Bəyverdi Novruov başda olmaqla faciə yerinə gələn kənd camaatı yanan otaqların birində üç nəfərin güllədən dəlik dəlik olmuş, odun-alovun içində yanmış meyidlərini çıxara bilmişlər. Başqa bir otağın odu söndürüldükdən sonra isə tamamilə yanmış digər üç nəfərin cəsədləri aşkar edilmişdi.

Şəhidlərin dəfnindən üç gün sonra Ruzigar Məmmədov Ağdam polis batalyonunun 2 nəfər əməkdaşı ilə birlikdə əməliyyat planı hazırlayır. Onlar silahlanıb gecə erməni kəndi Kəndxurda tərəf gedir və nəzarət postlarının birinin yaxınlığında mövqe tuturlar. Gecə erməni yaraqlılarının komandiri üç nəfərlə postları yoxlamağa çıxarkən atasının və dayısının intiqamını onlardan alırlar.

Qaradağlı kənd sakinləri Çingiz Məmmədov, Kərəm Ağalarov və Şəfqət Məmmədova Qaradağlının ağır günləri haqqında aşağıdakı məlumatı vermişlər:

“1991-ci il sentyabr ayının 8-də Ayaz Mütəllibovun prezident seçilməsi günü idi. Qaradağlılar səhər tezdən seçki məntəqəsinə gəlib səs verirdilər. Səsvermədən sonra bazarlıq etmək üçün kənd sakinləri seçki məntəqəsinin qarşısında dayanmış avtobusa minərək Ağdama getmişlər. Geri qayıdarkən avtobus Xocavənddən 3 kilometr aralıda hər tərəfdən avtomat atəşinə tutulmuş, avtobusda olan 40 nəfərdən 2 oğlan, 6 qadın qətlə yetirilmiş, 23 nəfər ağır yaralanmışdır. Yaralılar təcili olaraq Ağdam xəstəxanasına çatdırılmışdır.”

Avtobus faciəsindən sonra Qaradağlının cəsur gənclərindən Elnur Süleymanov, Xanlı Hüseynov və Rayət Quliyev sentyabr ayının 25-də gecə silahlanıb, ermənilərin tutduğu Aşan kəndinin arxa hissəsinə keçmişlər. Onlar kəndə yaxınlaşıb onun kənarı ilə gəzən üç nəfər silahlı erməni hərbiçisini atəşə tutub qətlə yetirmişlər. Bu əməliyyat zamanı Rayət ağır güllə yarası alsa da, yoldaşları onu gizli meşə yolu ilə kəndə gətirib oradan Beyləqan xəstəxanasına çatdıraraq həyatını xilas etmişlər.

8 sentyabr 1991 – ci il hadisəsindən sonra qaradağlıların nümayəndələri Məzahir Ağalarov, Nəbil Zeynalov 20 nəfərlə Bakıya gedərək, prezident Ayaz Mütəllibovla görüşmüş, ona Qaradağlının ağır vəziyyəti barədə məlumat vermişlər.

A. Mütəllibovla qaradəğlılara kəndin müdafiəsi ilə şəxsən özü məşğul olacağına söz vermiş və bundan 3-4 gün sonra 11 nəfərdən ibarət bir qrup hərbiçi Qaradağlıya göndərilmişdi. Onlar kəndin yuxarı hissəsində Abbasovun evində yerləşmişdilər. Kəndin müdafiəçiləri həmin dəstə ilə birlikdə bir qisas əməliyyatı hazırlayıb həyata keçirməyə müvəffəq oldular. 21 nəfərlik dəstə Vərəndətiyə gedən yolun kənarında yerləşən çoxlu erməni quldurlarının toplaşdığı keşik çəkdiyi, hərbi əhəmiyyətli məntəqə olan fermaya hücum edərək üç nəfər qulduru zərəsizləşdirmiş, qalanlarını isə qonşu erməni kəndlərinə çəkməyə məcbur etmişlər. Lakin təxminən 1 aydan sonra kəndin mühafizəsinə kömək üçün göndərilmiş hərbiçilərin müəmmalı şəkildə geri çağırılması Qaradağlının ağır olan vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı.

II Qaradağlının işğalı

Xocavənd rayonunun azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinin işğal tarixləri və digər faktlar sübut edir ki, dinc əhali öz döğmə torpaqları uğrunda sona qədər mübarizə aparıb, son nəfəsə qədər döyüşmüşlər. Düşmənin hərbi qüvvələri ilə qeyri – bərabər döyüşlərdə mərdlik, şücaət göstərmiş yerli əhali, təknlənməsinə, köməksiz qalmasına baxmayaraq vətən uğrunda 5 ildən artıq düşməne qəhrəmanlıqla müavimət göstərmişdir. Təxribatların 1988 – ci ilin fevralından başladığını, Tuğ, Saləkətin kəndlərinin 30 oktyabr 1991, Xocavəndin özünün 19 noyabr 1991, Naxullunun 10 yanvar 1992, Qaradağlının 17 fevral 1992, Muğanlı, Əmirallar, Kuropatkinin 02 oktyabr 1992, Xətəinin 20 avqust 1993, Günəşlinin 23 avqust 1993- cü ildə işğal olunması deyilənləri sübut edir.

Xankəndi ilə Xocavənd rayon mərkəzi arasında yerləşən Qaradağlı erməni kəndlərinin mühasirəsində olduğundan Qarabağ münaqişəsinin başladığı ilk gündən fasiləsiz olaraq erməni quldur dəstələrinin aramsız hücumlarına məruz qalmışdır. Ətrafındakı yüksəkliklərdən ara-sıra atılan atəşlər nəzərə alınmasa, 1988-ci ilin fevralında 1992-ci ilin fevralınadək Qaradağlıya 305 dəfə düşmən hücumu olmuşdu. Bu döyüşlərin hər birində isə kənd sakinləri itkilər vermişlər. Ermənilərin Qaradağlıda insanlığa sığmayan vəhşiliklər törətməsinə şərait yaradan əsas səbəblərdən biri kəndin Azərbaycanın digər yaşayış məntəqələri ilə torpaq əlaqəsinin kəsilməsi və dörd tərəfdən mühasirəyə alınmış kəndin səmasında Azərbaycan vertolyotlarının mütəmadi atəşə məruz qaldığından hava xətti ilə də heç bi köməyin göstərilməməsi idi.

1991-ci ilin yayından başlamış dinc əhalinin Qaradağlıdan çıxarılması əməliyyatı ilin sonunda demək olar ki, tamamilə başa çatdırılmışdı. İşğal ərəfəsində Qaradağlını 125 nəfər müdafiə edirdi. Bunlardan yalnız 14 nəfəri Ağdamdan köməyə gəlmiş Milli Ordunun, 70 nəfəri isə Qaradağlı özünü müdafiə dəstəsinin döyüşçüləri idi. Bundan başqa 17 nəfər yaşı 60-dan yuxarı olan kişi, 13 nəfər məktəb yaşlı uşaq əllərində silah vuruşmağa hazır dayanmışdılar. 11 nəfər yaşı 50-dən yuxarı olan qadın könüllü kənddə qalaraq ərəlinə, oğullarına və qardaşlarına arxa olub kömək edirdilər. Qəhrəman Azərbaycan qadınlarından Zivər, Sitarə, Tavar, Gərəkmez, Mina, Minarə, Səadət, Mirvari, Minayə, Gülər və Həqiqət dekabr ayından başlayaraq 125 nəfərə yaxından köməklik etmişlər.

1991-ci ilin noyabr ayının 20-də Qarakənd üzərində içerisində Azərbaycan dövlət rəsmilərinin də olduğu vertolyotun ermənilər tərəfindən vurulması yerli əhalinin təşvişini daha da artırdı. Mühasirə vəziyyətində olan kəndlə əlaqə ancaq vertalyotlar vasitəsilə mümkün idi. Bundan sonra kəndə gələn vertalyotlar kənd əhalisinin bir hissəsini təhlükəsiz yerlərə aparmağa başladılar. Erməni yaraqlıları demək olar ki, hər gün kəndə həmlələr edir, müdafiəçilər bütün istiqamətlərdən olan atəşlərə atəşlə cavab verməli olurdular.

1992-ci il yanvarın 8-də ermənilər yenidən kəndə güclü hücum keçdilər. Milli Ordunun və könüllü müdafiə dəstəsinin döyüşçüləri bu hücumun qarşısını alıb quldurları geri çəkilməyə məcbur etdilər. Bu döyüşdə Əliqismət Kərimov, Alov Əzizov, Namiq Hüseynov, Ərəstun Məmmədov, İlqar Hüseynov qəhrəmanlıq köstərərək, çoxlu sayda erməni yaraqlısını zərərsizləşdirdilər. Döyüşdə ağır yaralanmış Məzahir və Hidayət yanvarın 9-da kəndə gəlmiş vertolyotla Ağdam xəstəxanasına çatdırılsa da, Məzahirin həyatını xilas etmək mümkün olmamışdır.

Yanvarın 12-də quldurlar kəndə gələn vertalyotun düşməsinə imkan verməmiş, buna görə də ekipaj gətirdiyi ərzaq və sursatı vertalyotdan kəndə ataraq geri qayıtmağa məcbur olmuşdur. Lakin bir qədər sonra çətinliklə də olsa Qaradağlıya enən bir vertalyotla şəhid Məzahirin dostları qayıdaraq onun qisasını alacaqlarına and içmişlər. Onların sırasında Milli Ordunun döyüşçüsü Eldar Arazov da var idi.

Lakin qüvvələr nisbəti bərabər deyidi. Canlı qüvvəyə, hərbi texnikaya, sursata böyük ehtiyac duyulurdu. Top, “Qrad” qurğusu, BMP, avtomat, pulemyot və s. silahlarla silahlanmış düşmən hərbi texnika və canlı qüvvə baxımından çox böyük üstünlüyə malik idi.

Qaradağlıların haray səsi hər gün dəfələrlə ratsiya ilə ölkəyə yayılırdı. Bu işdə rabitəçi Zahid Xəlilovun, İmran Hüseynovun və Həqiqət Hüseynovanın xüsusi xidməti var idi. Lakin Moskvadan asılı olan o zamankı Respublika rəhbərliyi Qaradağlının harayını eşitməzliyə vurur, heç bir əməli tədbir həyata keçirmirdilər.

1992-ci il yanvarın 15-də qaradağlılar Azərbaycan xalqına son dəfə müraciət etdilər və bu müraciət bir neçə gün radio ilə elan olundu. Müraciətin mətni belə idi:

“Tarixin amansız vəhşilikləri Qarabağ torpağının keşiyində duran, zamanın ən çətin sınaqlarından mərdliklə çıxmağa çalışan mübariz oğullarını zərrə qədər də sarsıda bilmir. Dörd ildir ki, Qarabağın bir parça incisi olan Qaradağlı düşmən hədəfinə çevrilsə də, qorxmaz oğulları tərəfindən qorunur, müdafiə olunur. İllərlə yaddaşımızda həkk olunmayan unudulmuş bu kəndin sakinləri ömrünün ən çətin günlərini yaşayır. Yaşayış evləri, müxtəlif inzibati binalar od tutub yanır, gunahsız insanlar qətlə yetirilir, mal-dövlət talan edilib aparılır. Bir sözlə erməni quldurlarının aramsız hücumlarına məruz qalır. Düşmənlər bu gözəl, əhəmiyyətli mövqeyi ələ keçirmək istəyir. Axı Qaradağlı Xocavənd ilə Xankəndi arasındakı yolu kəsmiş, onların bu yolda hərəkətinə birdəfəlik mane olmuşdu! Xocavəndin quldur dəstələr tərəfindən işğal olunmasından sonra Qaradağlıda vəziyyət daha da gərginləşib.

Doğma xalqım! Qanınızda namus, qeyrət iştiratı varsa Qarabağın azadlığı uğrunda mübarizəni dayandırmayın! Yoxsa Qaradağlı öz əlinizlə quldur yuvasına çevrilə bilər.”

Fevralın 15-də səhər tezdən erməni hərbi birləşmələri hər tərəfdən Qaradağlı kəndi üzərinə hücumla keçdilər. Hücumda qonşu erməni kəndlərinin döyüşçüləri, muzdlu əsgərlər, rus zabıtları, 366-cı rus alayının əsgərləri iştirak edirdilər. Lakin onlar üçün kəndə doğru irəliləmək asan başa gəlmirdi. Bir sayılı postda məktəb direktoru Nabil Zeynalov, milis əməkdaşı Xanəli Hüseynov və könüllü müdafiə dəstələrinin döyüşçüsü Altay Həsənov dayanmışdılar. Döyüş çox gərgin keçirdi. Kəndin qəhrəman qadınları güllə yağışı altında döyüş meydanına girib müdafiəçilərə patron, su, ərzaq daşıyır, yaralılara tibbi yardım göstərir, qanaxmasını dayandırır və onların yenidən döyüşə girməsinə nail olurdular. Bu döyüşlər zamanı 74 yaşlı Zivər ananın həlak olması müdafiəçilərin düşmənlə olan nifrətini artırdı. Həmin gün ermənilər xeyli itki verərək geri çəkildilər. Lakin səhəri gün düşmənlər bir sayılı posta yenidən hücumla keçdi. Qanlı döyüşlərdə Nabil müəllim və onun səngər dostları Altay, Xanəli mərdliklə vuruşaraq 11 nəfər erməni qulduru məhv etdilər. Ermənilər kəndin qəhrəman müdafiəçilərinin qoruduğu stehkamu hücumla ala bilmədiklərini görüb, yanğın tərəfdən mərmilərlə müdafiəçilərin mövqelərini atəşə tutmağa başladılar. Od - alov içərisində düşmənlə qəhrəmanlıqla müqavimət davam etdirən 1 sayılı postun döyüşçüləri son nəfəslərinə qədər öz mövqelərindən geri çəkilmədilər. Onların hamısı öz döğmə kəndləri uğrunda axıra qədər döyüşərək şəhid oldular. Fevralın 16-da gecə digər postların müdafiəçiləri Qara, Novruz, Dəmir və Əliqismət sürünə-sürünə 1 sayılı posta yaxınlaşaraq qəhrəman şəhidlərin cəsədlərini qərargaha gətirdilər. Çətinlikə olsa da şəhid atası Məhəmməd kişinin rəhbərliyi ilə qəhrəmanlar dəfn olundular.

Həmin gün Qaradağlı uğrunda döyüşlərdə qəhrəmanlıqla vuruşan və şəhid olmuş oğullarımızdan biri də Eldar Arazov idi. O, qranatatanla 2 düşmənlə hərbi texnikasını məhv etmiş, atəş nöqtələrini susdurmuşdu. Eldar Arazov dostu Məzahirin qisasını düşməndən alaraq vətən uğrunda şəhid olmuşdu. Həmin gün şəhid olmuş oğullarımızdan biri də Arif Bayramov idi.

Amansız döyüş 5 gün davam etmişdi. Axırınıcı gün Qaradağlı müdafiəçilərinin hərbi sürsatı tükənmək üzrə idi. Onlar son anda da kömək üçün müraciət etsələr də kənddən heç bir kömək gəlmədi. Güllələri qurtaran döyüşçülər qərargaha - kolxoz inzibati binasına yığılmağa başladılar. Yaralılar və həlak olmuş döyüşçülərin meyiddəri də qərargaha gətirildi. Qərargah uğrunda amansız döyüş fevralın 17-si gecə səhərə qədər davam etdi. Səhər qərargahdan düşmənlə tərəf atəşlərin sayı xeyli azalmışdı. Qəhrəman döyüşçülər aradığı atəş açmaqla erməniləri yaxına buraxmırdılar. Artıq sonuncu güllələr atılırdı. Bunu hiss edən erməni quldurları qərargaha yaxınlaşaraq, rus dilində: “Çölə çıxın, silahlarınızı, əşyalarınızı, qiymətli əşyalarınızı və sənədlərinizi töküüb bir cərgəyə düzülün” deyərək fasiləsiz meqafonla qışqırmağa başladılar və bununla da o vaxtki Respublika rəhbərliyi tərəfindən tələyin hökmünə buraxılmış Qaradağlı, kənd sakinlərinin qəhrəman müdafiəsinə baxmayaraq düşmənlə tərəfdən işğal olundu.

III Fəciənin canlı şahidləri

Bu hadisənin canlı şahidi, kəndin müdafiəsində sona qədər iştirak etmiş, 118 nəfər kənd sakini ilə birlikdə ermənilər tərəfindən girov götürülmüş və Telman Tağıyevin göstərdiyi qəhrəmanlıq sayəsində düşmən caynağından xilas olmuş Qaradağlı sakini Vidadi Hüseynov belə xatırlayır:

“Ermənilər bizi girov götürərkən onların yanında ağ xalatlı həkim qrupu da var idi. Erməni əsgərləri cərgədə yanımıza gəlib saatlarımızı, pullarımızı və qiymətli əşyalarımızı tələb edirdilər. Arxadan 10-15 nəfərin üst-başını yoxladılar. Sonra yoxlamaları davam etdirmədilər. Kolxoz idarə binasını həyətdə biri “Ural”, o biri KAMAZ markalə iki yük maşını dayanmışdı. Bizə maşınlara tərəf hərəkət əmri verildi. Bir erməni zabiti qocaları və qadınları KAMAZ - a, cavanları isə üstü çadırılı “Ural”a münmələrini əmr etdi. Mən 14 yaşlı məktəbli Avtandil Nağıyevə maşına çıxmağa kömək etdim və özüm ən axırını olaraq maşına çıxdım. Oturmağa yer olmadığından Faiq məni özünə tərəf çəkdi və mən onun dizləri üstündə oturdum. Birdən bir mulki geyimdə olan orta yaşlı erməni maşına yaxınlaşıb dedi: “Mən burda 3 nəfər türk öldürməliyəm”. Sonra Eldarı adla çağırırdı. Eldar Dadaşov yerə düşən kimi tapança ilə onu alnından vurdu. O biri maşından da bir nəfər düşürüb vurdular. Bundan sonra kimi çağırıdılarsa heç kim cavab vermədi. Maşınlar hərəkətə gəldi. Bəylik Bağını və ondan sonra gələn Tut bağını keçdik. Silos quyusunun yanında maşınlar dayandırıldı. Erməni zabiti arxada gedən “Ural” maşınına yaxınlaşıb 10 nəfərin düşməsinə tələb etdi və yaxınlaşıb arxa bortu açdı. Mən arxada oturduğumdan birinci düşdüm. Mənim arxamca da 10-15 nəfər cavan döyüşçülər düşdülər. Bizi nəyə görə düşürdükleri aydın idi. Ona görə də hamımız sinəmizi açıb qışqırırdıq: “Güllələyin əclaf, onsuz da qanımız yerdə qalmaqacaq! Sizi it kimi qovacaqlar!” Bu sözləri eşidən 10-15 nəfər erməni əsgər və zabıtləri avtomatlarını sinələrinə qaldırıb atəş açmağa hazırlaşdılar. Mən yolun sağ tərəf kənarında dayanmışdım. Ermənilər isə sol tərəfdə maşının arxa hissəsinə yaxın bir yerə toplaşmışdılar. Ölümə sinə gərən oğullar mənim sağ tərəfimdə düzülmüşdü. Ən axırını bizə tərəf Telman Tağıyev gəlirdi. O, mənim yanıma çatar-çatmaz qəfil ermənilərə tərəf döndü. 3-5 metr irəliləyib əlindəki qumbaranı onların ortasına atdı. Ermənilər qaçmağa maçal tapmamış qumbara partladı. Partlayışın təsirindən mən yolun kənarındakı qalın kolluqla örtülü arxa düşdüm. Aldığım qəlpə yarasından və zərbənin təsirindən huşumu itirdim. Bu hadisə təxminən saat 14-00 - 15-00 radələrində baş vermişdi. Mən ayılanda gördüm ki, hava qaranlıqlaşmış, özüm də qan içindəyəm. Ağlım başıma gəldikcə başıma gələnləri və harada olduğumu muəyyənləşdirə bildim. Gecə yarı yerimdən durub meşələrin içi ilə Ağdamın Abdal Gulablı kəndinə gəlib çıxdım. Sonradan öyrəndim ki, həmin hadisə olan yerdə sağ qalan ermənilər bizim maşında olan silahsız adamları avtomat atəşinə tutmuş, 33 nəfəri qətlə yetirmişlər.”

Hadisənin digər canlı şahidi Telman Tağıyevin atası Aslan Tağıyev ermənilər tərəfindən Xankəndinə aparılarkən yolda oğlu Telmanın qəhrəmanlığının şahidi olmuş və 2 ay erməni əsirliyində qaldıqdan sonra qaytarılmışdır. Aslan Tağıyev hadisələri belə xatırlayır:

“Fevral ayının 14-də ermənilər kəndimizi hər tərəfdən mühasirəyə alıb artilleriya atəşinə tutmuşdular. Bu zaman kənddə 120-dən çox mudafiəçi var idi. 90 nəfərə yaxın gənc və cəsur oğlanlar gecə-gündüz səngərlərdə dayanıb erməni hücumlarının qarşısını alırdılar. Oğlum Telman 15 nəfərlə Qağarza istiqamətindəki 3 sayılı postda vuruşurdu. Onların qəhrəmanlıqla vuruşduğunu ondan bilirəm ki, bizi əsr aparən erməni döyüşçüsü deyirdi: “Ara, sənin oğlun olan postun uşaqları bizdən 64 nəfəri öldürüb”. Telman hərbiçi idi. O, çox dəqiq və sərrast atəş açırdı. Onun çox təsadufi hallarda gülləsi boşa çıxma bilərdi. Döyüşlərin 3-cü günü, yəni fevralın 16-da patron qurtarmaq üzrə idi. Qərargahda isə ehtiyat patron qalmamışdı. Axşam saat 20.00 radələrində döyüşün komandiri Ədalət Məmmədov butun postlarda olan döyüşçülərin qərargaha yığılmasını əmr etdi. Mudafiəçilər bir-bir geri çəkilib qərargaha yığıldılar. Telman da qərargaha gəldi. Bundan sonra qərargahın həyətinə gəlib çıxmış erməni quvvələri ilə mudafiəçilər arasında qızğın döyüş başladı. Döyüş səhərə qədər davam etdi. Mudafiəçilər son patronlarını işlədirdilər. Bunu hiss edən ermənilər qərargahın həyətinə doluşmuşdular. Fevralın 17-si səhər saat 10-00 -a qədər döyüş davam etdi. Daha biz tərəfdən atəş açmağa imkan qalmamışdı. Həyətdən erməni komandirləri azərbaycanca və rusça: “Çölə çıxın, təslim olun” - deyər əmr etdilər. Mən Telmanın dayandığı yerə gəldim. O, hərbi formada, başını dik tutub vuqarla dayanmışdı. Düşündüm ki, onun hərbi paltarını erməniləri qızıqdıra bilər. Odur ki, cəld hərəkətlə dəri gödəkçəmi və köhnə şalvarımı soyunub Telmana uzatdım və paltarını dəyişməsinə tələb etdim. O, mənə tabe olub hərbi formasını mənə verdi və mənim verdiyim paltarları geyindi. Bu zaman mən onun paltarın altında qranat gizlətdiyini gördüm. Dedim ki, oğlum, üst-başımızı axtaranda onu səndə tapsalar axırına az qalar. Onu bir kənara at. Telman kövrək səslə dedi: “Yox! Ata, o mənə lazım olacaq. Hələ döyüş dayanmayıb. Onsuz da ermənilər bilirlər mən kiməm”

Bayırdan ermənilər öz tələblərini tez-tez və daha qəzəbli səslə təkrar edirdilər. Komandirimiz Ədalət Məmmədov ermənilərlə danışıqdan qayıtdı. Beş dəqiqəlik məsləhətləşmədən sonra çölə çıxmaq qərara alındı. Bir-bir çölə çıxır, silahlarımızı qapı ağzında yerə atır sıraya düzülürdük. Yenidən əmr verildi ki, kimdə silah, sənəd, pul və qiymətli əşya varsa yerə töksün. Pul və sənədlərdən böyük bir qalaq alınmışdı. Arxada dayananlardan başlayaraq bizim adamların üst-başlarını əlləri ilə yoxlamağa başladılar. Təxminən 15 nəfər

yoxlandı, onlardan heç nə tapılmadı. Telmana növbə çatmamış yoxlamaları davam etdirməyi lazım bilmədilər. Ürəyim bir az sakitləşdi.

Qərargahın həyatında “Ural” və KAMAZ markalı iki yuk maşını dayanmışdı. Əmr etdilər ki, cavanlar “Ural” maşınına, qocalar və qadınlar isə KAMAZ maşınına otursunlar. Mən, Telmanı da KAMAZ maşınına mindirmək istədim. Erməni zabiti etiraz etdi. Turkcə danışan başqa bir erməni zabiti mənə yaxınlaşıb dedi ki, onda gödəkçəni mənə ver. Soyunub verdim və onun köhnəsini əynimə geydim. Bundan sonra o yenə Telmana o biri maşına oturmağı əmr etdi. Mən yenidən ona yaxınlaşıb yalvarmaq istədim. Onda Telman: “Ata, yalvarma, lazım deyil”, - deyib “Ural” maşınına mindi. Hamı maşınlarla oturmuşdu. Yaralılarımız yerdə çabalayırdılar. Onlara fikir verən yox idi.

Maşınlarla hərəkət əmri verildi. Heç 100 metr getməmişdik ki, qonşu kəndlərindən gələn adamların tələbi ilə maşınları saxladılar. Hər maşından bir nəfər düşürüb hamının gözü qarşısında güllələdilər.

Maşınlar yenidən hərəkətə gəldi. Qarşıda Tut Bağı deyilən yerdə çoxlu erməni qadın və kişilər toplaşmışdı. Onlara çatanda, Silos quyularının yanında, yenə də maşınlar saxlanıldı. Biz cavanlar gələn maşından 20 metr irəlində idik. Erməni komandirlərinin səsi gəldi: “Kim öz vətəninə ölmək istəyirsə maşından düşsün”. Eyni zamanda iki nəfər erməni avtomatlardan cavanlar olan maşına atəş açdı. Onda cavanlardan bir neçəsi maşından düşdü. Mən Telmanın da düşdüyünü gördüm. O, maşından düşüb mənə tərəf baxdı. Nə demək istədiyini bilmədim. Camaatı süzdü. Birdən ermənilərin yığcam dayandığı yerə tərəf qaçdı. Bir göz qırpmında o ermənilərə çırpıldı və dərhal da partlayış baş verdi. Gözlərimiz qarşısında 10 erməni yaraqlısı parça-parça oldu. Daha bir neçə erməni də yaralanıb yerə sərilirdi. Telman özü də aldığı qəlpə yarısından yerindəcə öldü. Sağ qalan ermənilər özlərinə gələn kimi həmin yerdə 33 nəfəri güllələdilər. İgidlərimizin “Yaşasın Azərbaycan”, “Allahu Əkbər” deyər qışqırtısı indi də qulaqlarımdan getmir.

Nəhayət maşınlar Xankəndinə tərəf yenidən hərəkətə başladı. 2 ay Xankəndində girovluqda qaldım. Ermənilər əsirlikdə igid oğullarımızı işgəncələrlə məhv etdilər. 48 nəfər qadın, qoca və şikəst uşaqlar isə iki ay müddətində girovluqdan azad olundular. Meyidləri isə öldürülən yerdə köhnə silos quyularında basdırıb üstlərini torpaqlamışdılar. Sonralar biz 14 meyidi həmin quyulardan çıxarıb dəfn edə bildik. Hamısının basdırıldığı yerləri bilirəm. Qarabağ azad olan kimi sümüklərini çıxarıb layiqincə dəfn etdirəcəyəm. Sağlıq olsun. İgidlərimiz sağ olsun. Biz qalib gələcəyik.”

Hadisələrin digər canlı şahidi Həqiqət Hüseynova əvvəlcə rəhbər vəzifəsini yerinə yetirirdi. Son iki gündə isə rəhbər əlaqəsi kəsilmiş və kömək gəlməsinə ümid azalmışdı. Bundan sonra H. Hüseynova beşatılan tufəng götürərək, əri İmran Hüseynovla çiyin-çiyinə düşməyə qarşı döyüşlərdə bilavasitə iştirak etmişdir. Həqiqət Hüseynova hadisələr barədə bunları deyir:

“İki aya yaxın idi ki, 100 nəfərdən çox kişiyyə qulluq edirdik. Biz qadınların işi kişilərinkindən çox idi. Elə gün olurdu ki, 12 dəfə təndir qalayır, çörək bişirirdim. O qədər paltar əllə yumaq asan iş deyil ki. Hələ cırılan-sökülən yerləri də tikmək lazım idi. Əsas işim isə rəhbər idi. Mən güllə yağışı altında gəzir, ratsiya ilə döyüş meydanından postlar arasında əlaqə yaradır, kənara məlumat verirdim. Bütün Türk dünyasına üz tutub yalvarırdım ki, bizə kömək etsinlər. Ümidimi heç vaxt üzürdüm. Nəhayət, 5 gün qanlı döyüşdən sonra döyüşçülərin patronları azalmışdı. Hərənin 5-6 patronu qalırdı. Komandir Ədalət Məmmədov göstəriş verdi ki yavaş-yavaş qərargaha yığışın. Fevralın 16-da axşam hamı qərargaha toplaşdı. Səhərə qədər də atışır erməniləri yaxına buraxmadıq. Fevralın 17-də səhər tezdən ermənilər qərargahın həyatına doluşdular. Onlar danışıq üçün numayəndə tələb etdilər. Mən dedim cavab verməyin, barışıq-zad baş tutan iş deyil. Buna baxmayaraq Ədalətlə Alik danışıq üçün çölə çıxıb ermənilərin yanına getdilər. 10-15 dəqiqədən sonra Ədalət qanı qara halda qayıtdı. Dedi ki, bizi Xocavənddən ötürməyə, Ağdama yola salmağa söz verirlər. Mən dedim ki, yalandır, erməni sözüne inanmaq olmaz. Hər döyüşçü özü üçün bir patron saxlamışdı. Hamısı özünü vurmağa hazır idi. Onda Alik gəldi. O da dedi ki, ermənilər bizi Ağdama ötürəcəklərinə çox möhkəm söz verirlər. Gördüm hamı razılaşıb. Onda etiraz etdim ki, ermənilərin sözüne inanmayın. Ağdam polislərinin komandirinin qollarından tutub yalvardım ki, təslim oluruqsa, mənə güllə ilə vur, əsirlikdə qalmaq istəmirəm. O tərəddüd elədi. Dedim ki, əgər ananın düşmən əlinə düşməsinə istəmirsənsə, qeyrətli bir oğul kimi çəkinmə, vur mənə. Qolundan tutub silkələdim, avtomatını yuxarı qaldırıb lüləsini sinəmə dayadım. Onun barmaqları tətikdə idi. Tətiyi çəkmək istəyirdi ki, həyat yoldaşım İmran yaxınlaşıb dedi: “Oğlum, mənə gözüm önündə Həqiqətə güllə vurma”. Hamısını söyüb təhqir etdim. Yerdən beşatılan tufəngimi götürüb ayağa qalxdım. Döyüşə hazır vəziyyətdə dayanıb dedim: “Onda ölənə qədər döyüşəcəyik”.

Nəhayət, bir-bir çölə çıxmalı olduq. Çölə çıxanda erməni komandirləri əmr etdilər ki, silahları tökun. Onda tam yəqinlik hiss etdim ki, bizi ermənilər Ağdama yola salmayacaqlar. Mən çiyində beşatılan, belimdə patron qatırı çıxmışdım. Ermənilərin qəzəbli baxışlarını vəçimə də almadım. Döyüşçülərdən Ərəstun silahı təhvil vermədi. Avtomatını divara vurub sındırdı və kənara atdı. Dedi ki, mən erməniyə silah vermərəm. Başqa cavanlardan da belə edənələr oldu. Beləliklə 118 nəfər Qaradağlı mudafiəçiləri əsir edildi. Ermənilər qocaları və qadınları bir, cavanları isə başqa bir maşına mindirdilər. Maşınlar hərəkətə gəldi. Yolunu bizi aparən hərbiçilər maşını saxlayır, yol kənarına yığılmış erməni əhalisinin gözü qarşısında cavanlarımızı güllələyirdilər. Oğullarımızdan Ərəstun, Nəbi, Nahid və İbiş ölümü mərdliklə qəbul etdilər. Onlar sinələrini açıb “əçlaflar,

vurun, qoy qanım torpağıma tökülsün”, “İt kimi burdan qovulacaqsız” deyərək qışqırır, güllə qabağına gedirdilər.”

Digər canlı şahid Qaradağlı sakini, hadisələrin şahidi İlqar Əliyevin açıqlaması: “İlqar Qardaşın oğlu Hüseyinov, 1958-ci ildə Xocavənd rayonunun Qaradağlı kəndində anadan olub. Qaradağlı kənd özünümüdafiə taburunun tərkibində öz kəndlərinin müdafiəsi zamanı ermənilər tərəfindən əsir götürülüb. O, həmin hadisələri belə xatırlayır:

“Xocavənddə cəmi 5 azərbaycanlı kəndi var idi. Onlardan da biri 41 erməni kəndinin əhatəsində olan Qaradağlı kəndi idi və ən yaxın azərbaycanlı kəndindən 13 km aralı idi. Bu kəndlər isə 1991-ci ilin noyabr ayında ermənilər tərəfindən işğal olunmuşdu və Qaradağlı blokadada qalmışdı. Ermənilər Qaradağlı tutandan sonra əsir və girov götürdükləri kənd sakinlərindən 33 nəfərini öldürdülər. Sonra öldürdükləri qadın və uşaqların cəsədlərini kənd yaxınlığındakı Bəylik bağı adlanan yerdə “silos” quyusuna töküüb, üzərini torpaqladılar. Ermənilər kənd sakinlərini güllələyir, hələ ölməmiş adamları isə quyuya doldururdular. Mənimlə birlikdə yüzdən artıq Qaradağlı kənd sakini girov götürülmüşdü. Yolda dəhşətli işgəncələrlə qarşılaşdıq. Ermənilər iki kənd sakininin başını toxmaqla yararaq, onları əzabla öldürdülər. Bizi əvvəlcə Lingin kəndində gətirdilər. Orada üç nəfəri, Malıbəylikdə isə 12 nəfəri güllələdilər. Malıbəylikdə hamını maşınlardan töküüb, piyada Xankəndinə qədər apardılar. Yol boyu ermənilərin təhqirləri ilə qarşılaşdıq. Xankəndidə yerləşən həbsxanada 8 Qaradağlı sakininin acından öldü. Ermənilər fevralın 26-da Xocalını işğal edəndə Xankəndidə həbsxanada idim. Həmin gün ermənilər yüzdən artıq adamı bu həbsxanaya gətirdilər. Sonra bildim ki, onlar Xocalı sakinləridir və bu şəhər də işğal olunub. Səhəri gün gözümün qabağında 60-a yaxın Xocalı sakininin başını kəsdilər. Onların arasında uşaq və qadınlar da var idi”.(11)

Qaradağlı sakini Oruc Əliyev də kənd işğal olunduqdan sonra şahidi olduğu hadisələri belə xatırlayır: “Məni fevralın 17-də əsir götürdülər. Yolda qohumlarımla yarisini öldürdülər. Xankəndidəki həbsxanada isə dişlərimi zorla çəktilər. Hər gün ermənilər tərəfindən döyülür, işgəncəyə məruz qalırdım. Həmin il martın 17-də Allahverdi Bağırovun köməkliyi ilə dəyişdirildim. Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin nümayəndələri həmin günə qədər bir dəfə də olsun xəstəxanaya gəlmədilər. Ermənilər sağlam azərbaycanlı əsir və girovların daxili orqanlarını satırdılar. Bunu əvvəlcədən tanıdığım ermənilər mənə demişdi”.

O. Əliyevin sözlərinə görə, Qaradağlının alınması əməliyyatına və orada baş verən qətləmələrə Ermənistan prezidenti Robert Köçəryan rəhbərlik edib. O, bunu Əsgəranda xəstəxanada yatarkən eşitdiyini söyləyib.[1]

Qaradağlı faciəsində ölən, yaralanan, əsir düşənlər haqqında müxtəlif məlumatlar var. Məlumatların birində 54 nəfər dinc sakinin vəhşicəsinə qətlə yetirilməsi, 50 nəfərin əsir götürülməsi, 42 ailə başçısının itirilməsi, 140 uşağın yetim qalması, ümumiyyətlə, kənd sakinlərinin hər 10 nəfərindən birinin şəhid olması göstərilir (12). Digər məlumatda 90 nəfərin şəhid olması, 6 nəfərin itkin düşməsi və 9 nəfərin əsir götürülməsi bildirilir (13)

Fikrimizcə faciənin miqyası çox geniş olduğundan, faktların əsasən şifahi mənbələrə əsaslandığından və rəsmi araşdırmalar aparılmadığından belə fərqli məlumatlar mövcuddur. Buna görə də bu sahədə rəsmi araşdırmaların aparılmasına ciddi ehtiyac var.

Aşağıda Qaradağlı faciəsində şəhid olan, girov götürülərək əzab və işgəncə ilə qətlə yetirilənlər və taleyi indiyədək naməlum şəxslərin bir qisminin ad və soyadları qeyd olunub:

Qaradağlı şəhidləri - Tağıyev Bakir, Məmmədov Tohid, Şirinov İltifat, Şirinova Qaragöz, Hüseynova Səbiqa, Hüseynova Məxmər, Quliyev Əloğlan, Quliyev Gündüz, Quliyeva Nazənim, Hüseynova Rəhilə, Hüseynova Rəxşəndə, Hüseynova Qənirə, Hüseynova Gülxəndə, Babayeva Validə, Zeynalov Nobil, Hüseyinov Xanəli, Həsənov Altay, Dadaşov Manaf, Hüseyinov Əsgər, Bayramov Rəşid, Rüstəmov Zivər, Bayramov Arif, Dadaşov Eldar, Hüseyinov Şahmurad, Hüseyinov Dəmir, Hüseyinov Fədail, Kərimov Əliqismət, Doluxanov Rəhim, Tağıyev Telman, Abbasov Səlvər, Bayramov Elmidar, Kazımov Səlim, Tağıyev Elsevər, Süleymanov Elçin, Əzizov İltifat

Girovluqda olarkən ermənilər tərəfindən əzab və işgəncə verilərək amansızlıqla qətlə yetirilənlər - Hüseyinov İmran, Şirinov Böyükkəşi, Tağıyev Kamil, Vəliyev Fazil, Quliyev Əlaslan, Hüseyinov Şura, Nəzərov Şura, Quliyev Kamal

Əsirlikdən azad olunduqdan sonra işgəncələrə məruz qaldıqlarına görə müxtəlif vaxtlarda vəfat edənlər: Şirinov Familət, Hüseyinov Zülümxan, Quliyev Yusif, Əmirxanova Minayə, Hüseynova Sitarə, Həsənov Məhəmməd, Xəlilov Vaqif, Məmmədov Şəmil, Tağıyev Sərdar, Tağıyev Əvəz, Hüseynova Mirvari, Tağıyeva Güllər, Babayev Cavanşir, Babayev İsa, Sadiqova Mina

Taleyi indiyədək naməlum olanlar - Əliyev Vətən, Axundov Hafiz, Dadaşov Mikayıl, Hüseyinov Əbülfət, Vəliyev Füzuli(14)

Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində məcburi köçkün kimi yaşayan Qaradağlılar ata-babalarının ruhu dolaşan müqəddəs torpaqlara qayıdacaqları günü səbirsizliklə gözləyirlər. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi yüksəlişi, güclü Milli Ordu onların qələbəyə inamını daha da artırır.

Qaradağlıların qələbəyə inamını iki şəhid anası Sevil Əzizovanın aşağıdakı sözləri bir daha təsdiq edir: “Tezliklə Qaradağlı, eləcə də işğal altında olan digər torpaqlarımız düşməndən təmizlənəcək. Çünki bunu etməyə qadir Azərbaycan ordusu var. Bilirəm ki, bu ordu getdikcə düşmənin canına daha böyük qorxu salmaqdadır” (15)

XX əsrin sonunda Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağda yerli azərbaycanlılara qarşı törədilən cinayətlərdən biri olan Qaradağlı faciəsi haqqından bundan sonra da tədqiqatların daha da genişləndirilməsinə, yeni – yeni kitabların yazılmasına ehtiyac var. Fikrimizcə bu, ictimaiyyətə hələ də məlum olmayan çoxlu faktların, həqiqətlərin ortaya çıxmasına imkan verir. Bu tədqiqatlar həmçinin düşməne qarşı mərdliklə vuruşmuş, lakin hələ də əksəriyyətə naməlum qalan Telman Tağıyev kimi qəhrəmanların üzə çıxarılmasına kömək edə bilər. Fikrimizcə Telman Tağıyev və bir çox digər Qaradağlı şəhidlərinin göstərdiyi qəhrəmanlıqlar gec də olsa dövlət tərəfindən qiymətləndirilməlidir. Bu gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsində və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün bərpasında mühüm rol oynaya bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Yaddan çıxılmaz Qarabağ. Bakı, 2007, s. 9
2. Mahmudov Y., Şükürov K. “ Qarabağ” Bakı 2005; Abbasoğlu B. Qəhrəmanlıq zirvəsi(Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı, polkovnik-leytenant Şirin Mirzəyev haqqında).- B.: Şuşa, 2006,159 s.; Abbasoğlu B. Ölərkən dünyaya gələn oğullar. Qarabağ müharibəsində “Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adına layiq görülmüş 15 nəfər döyüşçü haqqında. B.: Şuşa, 2004, 246 s; Abdullayev Ə. Azərbaycana qarşı erməni təcavüzü və xarici havadarlıq. B.: İqtisad Universiteti 2004, 214 s.; Acı həqiqətlər: (Qarabağ hadisələrinə dair məqalələr).- B., 1991; Dağlıq Qarabağ: hadisələrin xronikası (1988-1994-cü il).B. Vətən, 2005,106 s.;Məhərrəmov B. Ölməzlik zirvəsi: (Qarabağ şəhidləri haqqında).- B.: Təhsil, 2004.- 159 s.; Axundov Ə. İkinci Xocalı.- B.: Şuşa, 2004.- 118 s.; Aşırılı A. Türkün Xocalı soyqırımı.- B.: Nurlan, 2005.- 152 s.; Hacıyev H. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər /Red.: S.Xəlilova.- B.: Gənclik, 2005.- 190 s.; Əliyev C., Budaqov B. Türklər, azərbaycanlılar, ermənilər: Tarixi həqiqətin soyqırımı.- B.: Azərbaycan, 2003.- 72 s.; Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri.- B.: Şuşa, 2000.- 575 s.; Xəlilli X. Qarabağ: Etnomənəvi inkişaf tarixi: Ən qədim dövrdən 1920-ci ilə qədər.- B.: Günəş, 2006.- 79 s.; Xəlilzadə F. İgidliyin son zirvəsi.- B., Nurlan, 2001.- 74 s.; İbayev V. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi insan hüquqları kontekstində: (Tətbiq oluhüquq və məsuliyyət məsələləri).- B.: Elm, 2001.- 241 s; Köçərli T. Qarabağ /Red.: O.S.Məmmədov; AMEA-nın İnsan Hüquqları İnstitutu.- B.: Elm, 2002.- 465 s.; İsgəndərzadə E. Müharibə adamı: (Mayor Azay Kərimov haqqında).- B, Şuşa, 1999.- 110 s.; Ermənilərin Dağlıq Qarabağla bağlı iddialarının heç bir hüquqi əsası yoxdur.- B.: Çarşıoğlu, 2005.- 22 s; Seyidbəyli E. Qarabağtorpaq mülkiyyətinə aid arxeoqrafik materiallar. Gövhər ağa Cavanşirin sənədləri /Elmi red.: Tahirə Həsənzadə.- B.: Nurlan, 2002.; Zeynalov Niyaz. İki ay erməni əsirliyində.- B.: Azərənşr, 2000.- 59 s.;Məmmədova H.Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Yuxarı Qarabağda siyasi vəziyyət.Erməni terrorizminin güclənməsi (1918 – 1920)Bakı 2006, 150 s.; Nəvvab M. M. 1905 – 1906 – cı illərdə erməni – müsəlman davası. Bakı, Azərbaycan, 1983,-128 s. Şuşa qədim Azərbaycan diyarı; Shusa – old Azerbaijan land. Bakı 2009
3. Məmmədova Həvvə. Xocalı: Şəhidlər, Şahidlər.- B.: Yeni nəşrlər evi, 2003.- 197s; Xəlilqızı Əsli. Güllələnmiş uşaqlıq [Mətn] /Ə. Xəlilqızı; Red.: M. Nazimoğlu; Tərcüməçilər: A. Qorina, N. Məmmədov, Dizayner: T. Gəncəliyev.- B.: Çarşıoğlu, 2007.- 295s;
4. Krua l'Eveneman jurnalı (Paris), 25 fevral 1992;Sandi Tayms qəzeti (London), 1 mart 1992; Fayneşl Tayms qəzeti (London), 9, 14 mart 1992; Tayms qəzeti (London), 4 mart 1992; Le Mond qəzeti (Paris), 14 mart 1992; Valer aktuel jurnalı (Paris), 14 mart 1992 və s.
5. Azərbaycanda Vətəndaş Cəmiyyətinin İnkişafına Yardım Assosiasiyası (AVCIYA) “Xocalı soyqırımı (sənədlər, faktlarda və xarici mətbuatda)” (azərbaycan, rus, ingilis dillərində) Bakı,2006; ASSOCIATION FOR CIVIL SOCIETY DEVELOPMENT IN AZERBAIJAN- TWO PHOTO- TALKS ON A TRAGEDY.BAKU 2010;
6. Srebrenitsa soyqırımının ildönümünə həsr olunmuş dəyirmi masada Xocalı ilə paralellər aparılıb. Media form. 09 iyul 2010
7. Millətin Sərdarı - Səttarxan Qaradağlı. “Bakı - Təbriz” jurnalı, 2005 № 3, s. 60-67;“Ucar”da Cənubi Azərbaycan izi. “525-ci qəzet “ 12 mart 2010.
8. Jan Junior "Unudulmuş qəhrəmanlar. Çar Rusiyası ilə müharibədə unudulmuş qəhrəmanlarımız." (azərbaycan dilinə tərcümə edənlər Əlibala Hacızadə, Şahin Fazil). Bakı 2004,
9. Yeni Musavat qəzeti, 23 fevral 2007

10. Quliyev N, Quliyeva B. "Xocavənd həqiqətləri" Bakı 2007; Məhəmmədqızı L. "Qaradağlı - qəlbi dağlı" Bakı : Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi , 1994.52 s.; Q. Mehparə "Qaradağlı faciəsi... unudulan həqiqətlər" "Təzadlar" qəz., 17 fevral 2009; Ənvər Çingizoğlu. Qaradağlılar. Bakı, "Şuşa" nəşriyatı, 2008.
11. "Şərq" qəzeti, 16 fevral 2007-ci il
12. "Azərbaycan" qəzeti, 07 mart 2010
13. "Şərq" qəzeti, 16 fevral 2007-ci il
14. "Xalq" qəzeti ,21 fevral 2009
15. Anaların qürur yeri "Azərbaycan" qəzeti, 07 mart 2010